

ધોરણ- 10

સંસ્કૃત

17. સ્વભાવિકં સાદ્દશ્યમ્

સ્વભાવિક સરખાપણું

અનુવાદ સાથે સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

આજથી લગભગ છવ્વીસ સો વર્ષ પહેલાં આચાર્ય પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી નામની સંસ્કૃતભાષાના વ્યાકરણનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. સૂત્રશૈલીમાં લખાયેલા આ ગ્રંથમાં લગભગ ચાર હજાર જેટલાં સૂત્રોમાં (ટૂંક ટૂંકાં વાક્યોમાં) સમગ્ર સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ આવરી લેવામાં આવ્યું છે. આચાર્ય પાણિનિ પછી અંદાજે સો-દોઢસો વર્ષ પછી થયેલા મનાતા આચાર્ય કાત્યાયને આ સૂત્ર ઉપર વાર્તિકો રચ્યાં છે. આ વાર્તિકોમાં પાણિનિનાં સૂત્ર ઉપર વિમર્શ કરવામાં આવ્યો છે. એ પછી બીજાં ૮ સો-દોઢસો વર્ષના સમય પછી આચાર્ય પતંજલિ થઈ ગયા છે. તેમણે આ સૂત્રો અને વાર્તિકોનો આધાર લઈને મહાભાષ્ય નામે એક ભાષ્યગ્રંથ રચ્યો છે. આ મહાભાષ્યમાંથી પ્રસ્તુત પાઠનું વિષયવસ્તુ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે.

આચાર્ય પતંજલિનો આ મહાભાષ્ય નામે જાણીતો ગ્રંથ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે, છતાં તેમાં અમુક પ્રસંગ દરમિયાન સામાજિક, રાજનૈતિક, આર્થિક, વિજ્ઞાનના તથા ખગોળ, ભૂગોળ જેવા વિવિધ ભૌતિક વિજ્ઞાનના કેટલાક સિદ્ધાંતોના પણ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉલ્લેખો તે જમાનામાં પ્રચલિત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિસ્તારને સૂચવે છે.

સ્થાનેકન્ત્ત્મઃ (પા. ૧. ૧. ૪૯) એ પાણિનિના સૂત્ર ઉપરની ચર્ચા દરમિયાન માનવ દ્વારા કરવામાં આવતા પરસ્પરના વ્યવહારનો, ગુરુત્વાકર્ષણનો અને પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિનો સૂર્યની સાથે જે સંબંધ છે તેની સ્વીકૃતિ આપતા સિદ્ધાંતોનું જે રીતે સૂચન થયું છે, તે પ્રસ્તુત પાઠમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ભાષાના વ્યાકરણનો વિચાર કરનાર ગ્રંથમાં વિવિધ શાસ્ત્રોને લગતી વાતોનો સંગ્રહ કરવાની આ રીત વિવિધ શાસ્ત્રોમાં પારંગત થવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. કોઈ એક શાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી હોવા છતાં વિવિધ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોની જાણકારી વિદ્યાર્થીને હોવી ઘટે, એ કૌશલ્ય કેળવવાની પ્રેરણા મળે, એ માટે આ પાઠ અહીં પસંદ કરવામાં આવ્યો છે.

સંસારે વિવિધાઃ પદાર્થાઃ સન્તિ। તદ્યથા, સ્વર્ણ-લૌહાદયો ધાતવઃ, વટ-
ખદિરાદયો વૃક્ષાઃ, ગો-ઘોટકાદયઃ પશવઃ ચ। એષુ પુનઃ પ્રત્યેકમપિ પદાર્થાઃ ભિન્નાઃ
ભિન્નાઃ ભવન્તિ। તદ્યથા - સ્વર્ણં લૌહાત્ ભિન્નં ભવતિ। અથ ચ પ્રત્યેકઃ સુવર્ણખણ્ડઃ
પરસ્પરમ્ આકારેણ પ્રકારેણ ચ ભિન્નઃ ભિન્નઃ ભવતિ।

સંસારમાં જાતજાતના પદાર્થો છે; જેમ કે, સોનું, લોખંડ વગેરે ધાતુઓ; વડ,
ખેર વગેરે વૃક્ષો અને ગાય, ઘોડો વગેરે પશુઓ. આ બધાંમાં વળી દરેક પદાર્થો જુદા
જુદા હોય છે; જેમ કે, સોનું લોખંડ કરતાં જુદું હોય છે અને વળી દરેક સોનાનો ટુકડો
પરસ્પર આકારથી અને પ્રકારથી જુદો જુદો હોય છે.

વસ્તુતઃ અસ્તિત્વરૂપેણ સત્તારૂપેણ વા એતે પદાર્થાઃ પરસ્પરં ભિન્નાઃ સન્તીતિ પ્રતીયન્તે।
પરન્તુ પ્રત્યક્ષતઃ પરસ્પરં ભિન્નેષુ પદાર્થેષુ અપિ કિઞ્ચિદેકં સ્વાભાવિકમ્ આન્તર્યમપિ ભવતિ। તે તે
પદાર્થાઃ યદા ક્રિયાયાં પ્રયુક્તાઃ ભવન્તિ, તદા અસ્ય પ્રતીતિઃ ભવતિ । અસ્ય સિદ્ધાન્તસ્ય ઉપદેશઃ
દ્વાવિંશતિશતવર્ષેભ્યઃ પૂર્વમ્ આચાર્યેણ પતંજલિના સ્વકીયે વ્યાકરણમહાભાષ્યે કૃતઃ। તત્ર તે
કથયન્તિ ।

હકીકતમાં અસ્તિત્વરૂપે અથવા સત્તારૂપે આ પદાર્થો
પરસ્પર જુદા છે એમ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ રીતે
પરસ્પર જુદા પદાર્થોમાં પણ કંઈક એક સ્વાભાવિક
સરખાપણું હોય છે. તે તે પદાર્થો જ્યારે ક્રિયામાં પ્રયોજાય છે
ત્યારે એની પ્રતીતિ થાય છે. આ સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ બાવીસ
સો વર્ષ પહેલાં આચાર્ય પતંજલિએ પોતાના
વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં કરેલો છે તેમાં તેઓ કહે છે :

'સમાજેષુ સમાશેષુ સમવાયેષુ ચાસ્યતામ્ ઇત્યુક્તે નૈવ કૃશાઃ કૃશૈઃ સહાસતે, ન પાણ્ડવઃ પાણ્ડુભિઃ। યેષામેવ કિંચિદર્થકૃતમાન્તર્યં તૈરેવ સહાસતે।' અર્થાત્ સામાજિકે વ્યવહારે ભોજનાર્થં નિમન્ત્રિતાઃ જનાઃ આકારતઃ પ્રકારતશ્ચ ભિન્નાઃ ભિન્નાઃ ભવન્તિ।

માનવોના સમૂહોમાં, સમાન ભોજન કરનારાઓમાં અને સમુદાયોમાં (મેળાવડાઓમાં) 'બેસો' એમ કહેવામાં આવતાં દુબળાઓ દુબળાઓ સાથે બેસતા નથી ને ધોળા માણસો ધોળાઓ સાથે બેસતા નથી. જેમનું અર્થ(કોઈ હેતુ કે પ્રયોજન)ને લઈને કરવામાં આવેલ અત્યંત નજીકપણું હોય તેમની જ સાથે તેઓ બેસે છે. એટલે કે સામાજિક વ્યવહારમાં ભોજન માટે આમંત્રાયેલા માણસો આકાર અને પ્રકારમાં જુદા જુદા હોય છે.

પરન્તુ યદા તેષાં ભોજનવિધૌ પ્રવૃત્તિઃ ભવતિ, તદા તે સ્વકીયમ્ આન્તરિકં સમાનત્વં પશ્યન્તઃ પરસ્પરં નિકટાસનાઃ ભવન્તિ। આકારેણ કશ્ચિત્ કૃશઃ જનઃ કૃશેન સહ ન તિષ્ઠતિ, ન તુ કશ્ચિત્ પીનઃ પીનેન સહ। પરન્તુ યેષાં કિઞ્ચિદર્થકૃતમ્ અર્થાત્ પ્રયોજનકૃતં સાદૃશ્યં ભવતિ, તત્ સાદૃશ્યમનુસરન્તઃ તે એવ પરસ્પરં નિકટાસનાઃ ભવન્તિ। માતુલકુલાઃ માતુલકુલૈઃ સહ, પિતૃવ્યાઃ પિતૃવ્યૈઃ સહ, ઉપવેશિનઃ ઉપવેશિભિઃ સહ તિષ્ઠન્તિ।

પરંતુ જ્યારે તેમની ભોજનની વિધિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાની આંતરિક સમાનતાને જોતા પરસ્પર નજીકમાં આસનવાળા (બેસનારા) થાય છે. આકારમાં કોઈ દુબળો માણસ દુબળા સાથે બેસતો નથી, કે ન તો કોઈ જડો માણસ જડા સાથે. પરંતુ જેમનું કંઈક અર્થસંબંધી અર્થાત્ પ્રયોજનસંબંધી સરખાપણું હોય છે, તે સરખાપણાને અનુસરીને જ તેઓ એકબીજા નજીક બેસે છે. મામાના કુળના મામાનાં કુળો સાથે, કાકાઓ કાકાઓ સાથે અને પડોશીઓ પડોશીઓ સાથે બેસે છે.

एवमेव गवादीनां पशूनामपि प्रवृत्तिर्भवति । गावो दिवसं चरितवत्यो सायंकाले गोष्ठेषु समागत्य यो यस्याः वत्सो भवति तेन सह शेरते।

એવી જ રીતે ગાય વગેરે પશુઓની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ગાયો દિવસભર ચરીને સાંજે વાડાઓમાં આવીને જે જેનું વાછરડું હોય છે તે તેની સાથે સૂએ છે.

गवादीनामिव अचेतनेषु अपि पदार्थेषु नियमोऽयं दृश्यते । तद्यथा - लोष्टः क्षिप्तो बहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग् गच्छति नोर्ध्वमारोहति । सः पृथिव्याः विकारः वर्तते इति कृत्वा पृथिवीमेव आगच्छति, सादृश्यत्वात् । तथा ज्योतिषो विकारः अर्चिः आकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग् गच्छति नार्वागारोहति। ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः।

ગાય વગેરેની માફક અચેતન (જડ) પદાર્થોમાં પણ આ નિયમ દેખાય છે; જેમ કે, માટીનું ઢેકું ફેંક્યું હોય તો તે બહુ વેગપૂર્વક જઈને ત્રાંસું જતું નથી કે ઊંચે ચઢતું નથી. તે પૃથ્વીનો વિકાર છે એ કારણે ધરતી પર જ આવે છે. તે પ્રમાણે જ્યોતિ(સૂર્ય)નો વિકાર પ્રકાશનું કિરણ આકાશપ્રદેશમાં પવન વિનાની જગામાં સારી રીતે પ્રજ્વલિત થતું ત્રાંસું જતું નથી કે નથી નીચેની બાજુએ ઊતરતું જ્યોતિ (સૂર્ય)નો વિકાર સમાનતાને કારણે જ્યોતિ તરફ જ જાય છે.

एवमत्र महाभाष्यकाराः मानवीयं व्यावहारिकं सिद्धान्तमुपदिशन्ति। तेन सह च गुरुत्वाकर्षणस्य सिद्धान्तं पार्थिवाग्नेः सूर्येण सह सम्बन्धस्य च सिद्धान्तं सूचयन्ति।

आम, અહીં મહાભાષ્યકાર માનવીય વ્યાવહારિક સિદ્ધાંતને ઉપદેશે છે; અને તેની સાથે ગુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતને, પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિના સૂર્ય સાથેના સંબંધના સિદ્ધાંતને (પણ) સૂચવે છે.

स्वाध्याय

પ્ર. 1. અધોદત્તેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત -

(1) કેન રૂપેણ પદાર્થાઃ પરસ્પરં ભિન્નાઃ પ્રતીયન્તે?

A. આકારેણ

B. સત્તારૂપેણ

C. મૂલ્યેન

D. પ્રદેશરૂપેણ

(2) યદા પદાર્થાઃ ક્રિયાયાં પ્રયુક્તાઃ ભવન્તિ તદા કસ્ય પ્રતીતિઃ ભવતિ?

A. સાદૃશ્યસ્ય

B. ભિન્નતાયાઃ

C. આકારસ્ય

D. પ્રકારસ્ય

(3) स्वर्णादयः..... सन्ति।

A. पशवः

B. धातवः

C. मनुष्याः

D. भिन्नाः

(4) पतञ्जलेः स्थितिकालः कति वर्षेभ्यः पूर्वमस्ति?

A. द्वाविंशतिशतवर्षेभ्यः पूर्वम्

B. विंशतिसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वम्

C. द्विसहस्रेभ्यः वर्षेभ्यः पूर्वम्

D. शतेभ्यः वर्षेभ्यः पूर्वम्

(5) समाशेषु आस्यताम् इत्युक्ते कीदृशाः जनाः परस्परं निकटासनाः भवन्ति?

A. आन्तरिकं समानत्वं पश्यन्तः

B. आकारं पश्यन्तः

C. भारं पश्यन्तः

D. पदवीं पश्यन्तः

प्र. 2. विशेष्यानुसारं विभक्तिवचनयुक्तम् उपयुक्तं विशेषणपदं रिक्तस्थाने लिखत-

(1) संसारे..... विविधाः .....पदार्थाः सन्ति।	(विविध)
(2) ..... सामाजिके .....व्यवहारे भोजनार्थं जनाः निमन्त्रिताः।	(सामाजिक)
(3) एवमेव ..... गवादीनाम् .....पशूनामपि प्रवृत्तिर्भवति।	(गवादि)
(4) ..... मानवीयं ..... व्यावहारिक सिद्धान्तमुपदिशन्ति ।	(मानवीय)
(5) आकारेण कश्चित् कृशः जनः कृशेन..... जनेन ..... सह न तिष्ठति।	(जन)

प्र. 3. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत-

(1) परस्परं भिन्नेषु पदार्थेषु कीदृशम् आन्तर्यं भवति?

उत्तरम् – परस्परं भिन्नेषु पदार्थेषु किञ्चिदेकं स्वाभाविकम् आन्तर्यं भवति।

(2) के निकटासनाः भवन्ति?

उत्तरम् – सामाजिके व्यवहारे भोजनार्थं निमन्त्रिताः जनाः आकारतः

प्रकारतश्च भिन्नाः भिन्नाः भवन्ति, किन्तु यदा तेषां भोजनविधौ प्रवृत्तिः भवति,

तदा ते स्वकीयम् आन्तरिकं समानत्वं पश्यन्तः परस्परं निकटासनाः भवन्ति।

(3) गोष्ठेषु गावः केन सह शेरते?

उत्तरम् – गावः सायंकाले गोष्ठेषु समागत्य स्ववत्सेन सह शेरते।

(4) लोष्टः कस्य विकारः वर्तते?

उत्तरम् – लोष्टः पृथिव्याः विकारः वर्तते।

(5) पार्थिवाग्नेः केन सह सम्बन्धः वर्तते?

उत्तरम् – पार्थिवाग्नेः सूर्येण सह सम्बन्धः वर्तते।

प्र. 4. विसर्गसन्धिं प्रयोजयत-

- (1) स्वर्णादयः + धातवः- स्वर्णादयो धातवः
- (2) कृशैः + सहासते - कृशैस्सहासते
- (3) तैः + एव - तैरेव
- (4) प्रकारतः + च- प्रकारतश्च
- (5) नियमः + अयम् + दृश्यते - नियमोऽयं दृश्यते

प्र. 5. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य कोष्ठगतैः सर्वनामैः प्रश्नवाक्यं रचयत-

(कुत्र, कैः, कस्याः, कस्य, कस्मात्)

- (1) कृशाः कृशैः सहासते। → कृशाः कैः सहासते?
- (2) गोष्ठेषु समागत्य यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह गावः शेरते।
→ कुत्र समागत्य यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह गावः शेरते?

(3) સઃ પૃથિવ્યાઃ વિકારઃ વર્તતે। → સઃ કસ્યાઃ વિકારઃ વર્તતે?

(4) મહાભાષ્યકારઃ સમ્બન્ધસ્ય સિદ્ધાન્તં સૂચયતિ। → મહાભાષ્યકારઃ કસ્ય સિદ્ધાન્તં સૂચયતિ?

પ્ર. 6. અધોદત્તાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ ગુર્જરભાષાયામ્ લિખત -

(1) સજીવોમાં સ્વાભાવિક સાદૃશ્ય કયા કારણથી હોય છે ?

ઉત્તર : ખરેખર તો સજીવ પદાર્થો પરસ્પર જુદા જુદા લાગે છે. પરંતુ આ જુદા જુદા પદાર્થોમાં પણ કોઈ સ્વાભાવિક સાદૃશ્ય હોય છે.

(2) અચેતન પદાર્થોમાં સાદૃશ્યનું કારણ શું હોય છે?

ઉત્તર : અચેતન પદાર્થોમાં ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે સાદૃશ્યનો નિયમ દેખાય છે; જેમ કે, માટીનું ઢેકું ખૂબ વેગપૂર્વક ઉપર ફેંકેલું હોય તોય પૃથ્વીનો વિકાર હોવાથી પૃથ્વી પર જ પાછું આવે છે.

(3) જ્યોતિ ઉપર તરફ શા માટે જાય છે?

ઉત્તર : જ્યોતિ સૂર્યનો વિકાર હોવાથી ઉપર તરફ જાય છે.